

Kring krigsbönböcker och korum

Om bön i den svenska armén 1611–1721

DAVID GUDMUNDSSON

David Gudmundsson är doktorand i kyrkohistoria vid Centrum för teologi och religionsvetenskap, Lunds universitet. Hans avhandlingsprojekt handlar om fältpredikningar och krigsbönböcker i Sverige tiden 1611–1721. I tidigare artiklar har han behandlat Johannes Botvidis fältpredikningar och krigsbönbok från 1620-talet (Kyrkohistorisk årsskrift 2006) samt själavård under slaget på Danzigs redd år 1627 (Religionsvetenskaplig internettidskrift 2011).

Flera forskare har visat på bönenas stora betydelse under den lutherska ortodoxins tid, exempelvis genom att lyfta fram den rikliga andaktslitteraturen.¹ Mycket återstår dock att klarlägga för att få en bild av vilka konkreta uttryck bönelivet tog sig. Jag kommer här att försöka fylla delar av denna forskningslucka genom att belysa bönenas betydelse inom armén, där det fanns ett strikt reglerat schema av gudstjänster och bönestunder (korum). Gudstjänst hölls i armén två gånger varje söndag och helgdag samt ytterligare en gång under veckan. Övriga dagar hölls korum både morgon och kväll.² För dessa tillfällen samt för enskild läsning utgavs ett flertal så kallade krigsbönböcker riktade till officerare och soldater i fält.

Åren 1611 till 1721 var Sverige i krig under långa perioder, vilket kan antas ha skapat ett stort behov av bönböcker och böner för bruk i fält. Utifrån äldre undersökningar, exempelvis de som gjorts av Gustaf Lizell, Sigfrid Estborn och framför allt David Lindquist, känner vi till sex tryckta krigsbönböcker från nämnda period,

samtliga utgivna mellan 1611 och 1648.³ I denna artikel kommer jag att diskutera några möjliga förklaringar till det till synes märkliga förhållandet att det inte utgavs några krigsbönböcker för den svenska armén under perioden 1649 till 1721. För att illustrera bruket av bön i den svenska armén kommer jag att diskutera några vittnesmål om korum och enskild läsning av bönböcker i fält under det stora nordiska krigets tid (1700–1721).

Krigsbönböcker, 1611–1648

Termen krigsbönbok är allmänt vedertagen och används exempelvis av David Lindquist i hans undersökning av den svenska andaktslitteraturen under ”stormaktstidevarvet”. Hittills har termen dock saknat definition. Jag vill därför definiera en krigsbönbok som *en bönbok riktad till ett militärt kollektiv eller enskilda militärer*, det vill säga bönböcker som uttalat vänder sig till officerare och soldater. Då krigsbönböckernas ända-

¹ Exempelvis Stina Hansson, *Ett språk för själen. Litterära former i den svenska andaktslitteraturen 1650–1720* (Göteborg: Litteraturvetenskapliga institutionen, 1991), 53–68. Valborg Lindgärde, *Jesu Christi Pijnos Historia Rijmwijs Betrachtad. Svenska passionsdikter under 1600- och 1700-talet* (Lund: Lund UP, 1996), 130–136.

² Krigsartiklarna 1621 och 1683 samt 1701 års fälttjänstreglemente.

³ Gustaf Lizell, *Svenska Högmessorialet 1614–1811* (Uppsala: utan förlag, 1911). Sigfrid Estborn, *Evangeliska svenska bönböcker under reformationstidevarvet. Med en inledande översikt över medeltidens och över reformationstidens evangeliska tyska bönelitteratur* (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1929). David Lindquist, *Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet. Med särskild hänsyn till bön-, tröste- och nattvardsböcker* (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1939).

mål och innehåll varierade skall jag i det följande ge en kort presentation av de sex kända verken.

Ryttmästaren Knut Hands (död 1614) *Swärdz Breeff* är delvis en översättning från en okänd förlaga, delvis Hands eget verk. Boken skrevs 1611 men det enda kända exemplaret är tryckt först 1643.⁴ Bokens första del utgörs av ”Een Christeligh Berättelse om Krijgsmän” som handlar dels om det lovliga i att vara soldat, dels hur en soldat skall leva och dö. Sedan följer ”thet rätta swärdzbreff” vilket utgörs av tolv böner för soldater. Syftet med boken är att göra krigsmännen frimodiga och vara dem till tröst. Hand skriver att han gärna hade gjort boken mer omfattande, men att den med sitt lilla format åtminstone är lätt att bära med sig i fickan. Boken är alltså tänkt att medföras av soldater för enskild läsning.

Johannes Botvidis *Några Böner Allom Christnom högnödige, i thetta Krigswesendet, och jemmerfulla tijdh* utkom i sammanlagt fyra upplagor, två på svenska 1629 och två på tyska 1631 och 1632. Botvidi (1575–1635) var vid denna tid preses i fältkonsistoriet och skapade även en stadga för militärkyrkoväsendet, vilken beskrev fältkonsistoriets sammansättning och gav instruktioner för fältgudstjänsten.⁵ Bönboken, som var avsedd för den gemensamma läsningen av böner vid arméns gudstjänster, innehåller 29 böner, däribland åtta böner ”Emot fienderna” och fyra böner ”För konungen”. Den fick senare stor betydelse för den allmänna liturgiska utvecklingen i Sverige då flera böner kom att ingå i 1645 års böneordning.⁶

Jacob Fabricius (1593–1654) var Botvidis efterträdare som preses i fältkonsistoriet och utgav

sin *Etliche Gebett* år 1632.⁷ Likt Botvidis bok var den avsedd att brukas i gudstjänsten vid den svenska armén. Att bönboken är skriven på tyska förklaras av att den svenska armén under det trettioåriga kriget till stor del bestod av tyska legeknektar. Några av bönbokens sexton böner är översättningar från Botvidis bok, men de flesta är helt nya. Här återfinns böner mot fienden, en bön för kungen och hans armé, ett flertal morgon- och aftonböner och andra.

Ytterligare ett verk på tyska avsett för den svenska armén är Matthias Decenius *Ernewerte Gebets- und Kirchen-Ordnung* från 1637.⁸ Decenius (död 1663) var superintendent vid den svenska armén i Tyskland när han utarbetade boken. Det enda bevarade exemplaret är tryckt 1640. Boken är en böne- och kyrkoordning för armén och innehåller dels föreskrifter för fältgudstjänsterna, dels böner att bruka vid dessa. Flera av bönerna är skrivna för olika situationer i fältlivet, till exempel ”Buss- und Kriegsgebet, wenn man dem Feind entgegen gehet” och ”Sturmgebetlein”. Boken riktas i första hand till fältpräster och är avsedd för den gemensamma gudstjänsten i fält.

Catechismus-Biblia Seu Manuale Militis Christiani är en kombinerad katekes och bönbok för officerare och soldater, sammanställd på svenska av fältpredikanten Olaus Levander år 1644. Boken är åtminstone delvis en översättning. Levander vänder sig i förordet till alla kristliga soldater i både högre och lägre kall och stånd, till vilka han författat denna ”Soldate handbook” som kan användas av dem som inte alltid kan ”föra Biblia hooss sig i Snapfeckien” (rockfickan). Bönboken är alltså avsedd för enskilt bruk. Den består av 1. Luthers Lilla katekes med hustavlan, 2. undervisning i några av Gamla

⁴ Fullständig titel: *Swärdz breeff, thet är, en christeligh sköld, medh hwilcken hwar och een gudhfruchtigh krijgzman dageligen sigh skal bewäpnä, at han Andelige och Lekamlige Fahrligheeter undfly må. Korteligen sammandragen och componerat aff Knut Hand, Ryttmästare öfwer en Fahna Besoldningz Ryt-tare. Anno 1611.* Enligt Estborn (s. 260) utgavs en ny upplaga 1671 men det har inte kunnat bekräftas.

⁵ Fältkonsistoriet kan liknas vid ett domkapitel för armén. Ledamöter var de ordinarie regementspräster och kungens hovpredikant var preses. Stadgan som avses är *Agenda Ecclesiastica* från 1631.

⁶ Lizell, 149-151.

⁷ Fullständig titel: *Etliche Gebett, So in König. May. zu Schweden Kriegsheer, nebenst den psalmen Davids unnd der Christlichen Litaney, von den Feldtpredigern gebrauchet, unnd der Soldatesca fürgebetet werden.*

⁸ Fullständig titel: *Ernewerte Gebets- und Kirchen-Ordnung, bey dero Königlichen Schwedischen Haupt Armee, Sampt etzlichen schönen Buss- und Kriegss Psalmen, wie auch Morgen-Abend-und Kriegs-Gebetlein, auff alierhand Begebenheiten gerichtet, und publiciret, durch General-Superintendenten Matthias Decenius.*

och Nya testamentets böcker, 3. en bönbok med arton böner, och 4. fem psalmer. Bland ett flertal böner för ”besynnerlige personer” återfinns böner för officerare av alla grader, en bön för soldater och en för fältpredikanter. Till dessa kommer bland andra ”Een bön på Skildtwachten”, en bön när man är belägrad, en bön inför fältslag, en bön att läsa när seger är vunnen och en annan vid nederlag.

Miles triumphans utgavs år 1648 av fältpredikanten Johannes Matthias Röchman (död 1679).⁹ Även denna bok är delvis en översättning. Den riktas till officerare och soldater av alla grader. I bokens första del, ”Om Christelige och Manhafftige Soldaters lofliga Beröm och ähra” förklaras soldatyrket vara ärligt och kristligt. I den andra delen, ”Om Christelige Krijgsmäns Underwijsning och Lähra”, undervisas soldaterna i hur de skall uppföra sig i kriget. Den tredje delen, ”Om alla Christelige Krijgsmäns förnämste Wapn och Wäria” utgör själva bönboken. Här återfinns flera böner för officerare och soldater, som ”En annan bön, den krigsmän kan bruka, när en strid eller träffning hållas skall”. Likt *Swärdz Breeff* och *Catechismus-Biblia* var *Miles triumphans* en krigsbönbok avsedd för enskilt bruk.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att tre av verken främst var avsedda för de gemensamma bönestunderna (Botvidi, Fabricius, Decenius) och tre för enskild läsning (Hand, Levander, Röchman).

Alternativ till krigsbönböcker, 1649–1721

Varken äldre inventerande litteratur eller mina egna undersökningar har funnit någon krigsbönbok utgiven mellan 1649 och 1721. Varför utgavs inga nya krigsbönböcker i Sverige under denna period?

⁹ Fullständig titel: *Miles triumphans. En segersam krijgsmans handbook, Ther uthi om Theras Besynnerlige Beröm och ähra, Enkannerlige underrettelser och lärdomar, Sampt Aldrabesta Wapn och Wäria, uthaf Gudz ord förhandlat warder. Allom Christeligom Krijgz- och Jesu Christi strijdzmännom, till gangn och besta.*

En mindre trolig förklaring är att de sex redovisade krigsbönböckerna ”fyllde efterfrågan” för en tid. Bönböcker hade i och för sig en lång livslängd – många av de bönböcker som översattes till svenska under 1600-talet författades i Tyskland under 1500-talets andra hälft.¹⁰ Men på sikt borde det ha funnits en efterfrågan, särskilt som Sverige efter 1648 var i krig exempelvis åren 1655–60, 1674–79 och 1700–21, och krigshotet däremellan ofta var överhängande.

David Lindquist menar att böner för soldater även förekom i de flesta allmänna bönböcker.¹¹ Detta är en mer trolig om än inte fullständig förklaring till att det inte trycktes några nya krigsbönböcker mellan 1649 och 1721. Samtidigt bör det framhållas att ett stort antal kvinnor och barn fanns med i 1600- och 1700-talens arméer. Maria Sjöberg har visat hur soldaterna ofta levde i två parallella system: dels i den militära hierarkin och kamratskapet, dels i ett hushållssystem i vilket kunde ingå fruar, barn och pigor.¹² Kvinnornas behov kan knappast ha fyllts av renodlade krigsbönböcker, då dessa inte tog sikte på deras erfarenheter och behov utan riktade sig till soldater. Därför bör även allmänna bönböcker ha brukats i armén, främst av kvinnorna men troligen även av officerare och soldater.

Jag vill dock lyfta fram en annan, tidigare inte uppmärksamrad förklaring till att inga nya krigsbönböcker trycktes under perioden. Det är att de äldre krigsbönböckerna efterhand kompletterades med och ersattes av böner från andra officiella källor avsedda för officerare och soldater vid armén. Jag skall i det följande diskutera några tänkbara sådana källor.

1683 års krigsartiklar var det grundläggande regelverket för all verksamhet vid armén under det stora nordiska kriget. 1683 års upplaga utgjorde mestadels en smärre revidering av 1621 års krigsartiklar. Den största förändringen är tillägget av en böneavdelning, i innehållsförteckningen upptagen som ”några böner, hwilka högre och nedrigare Officerare samt gemene dageligen bedia och bruka kunna”. Dessa utgjordes

¹⁰ Hansson, 48-56. Och *Swärdz Breeff* kan, som påpekats i not 4, ha tryckts om 1671, 60 år efter författandet.

¹¹ Lindquist, 69.

¹² Maria Sjöberg, *Kvinnor i fält 1550–1850* (Hedemora: Gidlunds förlag, 2008), 106-107.

av ”Morgonbön. Aftonbön. Bön för en hög Person som commenderar Armeen. En Officerares Bön. En gemen Soldats Bön. Bön när Fältslag eller andre farlige tilfällen äro för handen.”¹³ Krigsartiklarna översattes till både tyska och finska. I 1683 års tyska upplaga återfinns böneavdelningen i så gott som ordagrann översättning. Däremot saknas den i den finska editionen.

Bönerna är relativt korta och enkla. De omfattar de tillfällen då korum skulle hållas enligt krigsartiklarna – om morgon och kväll samt inför fältslag. Måhända är det ingen tillfällighet att den sistnämnda bönen är den kortaste. Med en bön för respektive generalspersoner, övriga officerare samt soldater, har arméns personalkategorier i vidaste mening täckts in. Att krigsartiklarna innehöll en böneavdelning har naturligtvis varit allmänt känt. Däremot har man inte tidigare kopplat detta till krigsbönböckernas ”upphörande” efter 1648. I tidens strävan efter en uniform kyrklig miljö fanns det troligen inte rum för ett allt för stort utbud av böner för den gemensamma andakten och jag tror att krigsartiklarnas böneavdelning är ett av de viktigaste forumen för böner som brukades i armén.¹⁴ Likväl fanns det fler alternativ.

Under 1600-talet var floran av psalmböcker i Sverige mycket stor och först med *1695 års psalmbok* fanns en början till enhetlighet. I denna psalmbok finns en omfattande bönbok som bland annat innehåller avdelningen ”Böner för

¹³ *Krigs-Articlar som af then Stormägtigste Konung och Herre Herr Carl then XI. Sweriges, Göthes och Wändes konung år 1683 förnyade och stadgade äre* (Stockholm: 1683).

¹⁴ Som jämförelse kan nämnas att de danska krigsartiklarna från 1683 (som delvis hade de svenska som förebild) inte innehöll någon böneavdelning. *Articuls-Brief Des aller-durchläuchtigsten, grossmächtigsten Königs und Herrn, Herrn Christian des Fünften... Articuls-Brief und Kriegs-Gerichts-Instruction belangende den Krieg zu Lande...* (Köpenhamn: 1683). Inte heller krigsartiklarna för den kungliga armén under det engelska inbördeskriget på 1640-talet innehöll någon böneavdelning. I dem hänvisades oftast till *Book of Common Prayer* och ibland till bönböcker speciellt avsedda för armén, de flesta författade av biskopen av Salisbury. Margaret Griffin, *Regulating Religion and Morality in the King's Armies 1639-1646* (Leyden: Brill, 2004), 160, 163-164, 208, 217.

åthskilliga Stånd”, vari ingår ”Ens Krijgsmans böön”.¹⁵ Bönen är av ungefär samma omfång som ”En gemen Soldats bön” i krigsartiklarna, men skiljer sig så pass mycket till innehållet att den bör vara en nykomposition. Fältarmén utgjorde under det stora nordiska kriget i en mening rikets centrum eftersom kungen befann sig där. Därför är det mycket troligt att 1695 års psalmbok snabbt togs i bruk vid armén, och därmed är det också troligt att ”krigsmannens böen” lästes vid fältgudstjänster och korum.

På Kungliga biblioteket (KB) finns det enda kända exemplaret av den separat tryckta *Een böön, at läsa i Feldt för Soldater och meenige Krijgfolck*. Den tämligen långa bönen bör ha varit avsedd för den gemensamma läsningen vid gudstjänst och korum. Enligt G. E. Klemming är bönen förmodligen från 1675.¹⁶ Hans antagande grundar sig troligen på att börens format är snarlikt andra separat tryckta böner som daterats till 1675. Samtidigt menar Gustaf Lizell att bönen bör ha tillkommit vid ungefär samma tid som Fabricius bönbok från 1632.¹⁷ Börens innehåll har nämligen vissa gemensamma drag med böner hos Botvidi och Fabricius. En möjlighet är att bönen tillkom på 1630-talet och sedan har tryckts (om) 1675. Denna separat tryckta bön för fältbruk är dock den enda kända, varför det är vanskligt att tillskriva separatträck någon större betydelse.

Julius Richard de la Chapelles *Een Militarisch Exercitiae Book, eller Regementz Spiegel aff ett Infanteri* från 1669 kom att få ställning som officiellt reglemente för det karolinska infanteriregementets befälsstruktur och stridsuppträdande. Något som mig veterligt inte uppmärksammats tidigare är att reglementet avslutas med ”En skön och Gudfruchtig Krijgsmans Böön, dagelig at läsa” som ”en gudeligh beredelse för alla Occasiones i Krijgsløppet”.¹⁸ Bokens målgrupp var huvudsakligen blivande officerare, men eftersom

¹⁵ *Then swenska psalmboken ... åhr 1695 öfversedd och åhr 1697 i Stockholm af trycket uthgången*, faksimil (Stockholm: Thule, 1939), 1127.

¹⁶ G. E. Klemming, *Sveriges äldre liturgiska literatur. Bibliografi* (Stockholm: utan förlag, 1879), 55.

¹⁷ Lizell, 150.

¹⁸ Julius Richard de la Chapelle, *Een Militarisch Exercitiae Book, eller Regementz Spiegel aff ett Infanteri* (Stockholm: 1669), 110.

dessa enligt de la Chapelle skulle arbeta sig upp från leden, bör bönen ha varit avsedd för såväl officerare som soldater (den bedjande omtalar sig själv som ”krijgsman” och ”knecht”). Bönen bör i första hand ha brukats till enskild läsning.

Under 1600-talet var det (särskilt i högreståndskretsar) mycket vanligt att bönböcker kopierades av privatpersoner för eget bruk. Ofta översattes de samtidigt från tyska till svenska.¹⁹ En översättare och författare av religiös litteratur var översten Christopher Ekeblad. Bland hans många översättningar återfinns två krigsbönböcker som idag finns i manuskript på KB.²⁰ Lindquist nämmer den ena, en svensk version av lüneburgpastorn Sigismund Scherertz' *Manuale militantium. Kriegsbüchlein für christlichen Soldaten* (1626). Enligt Lindquist tillkom översättningen 1651, men det är oklart vad han grundar årtalet på då handskriften saknar datering. Den andra, som Ekeblad signerat i Stettin den 10 september 1631, omnämns i en uppsats i *Kyrkohistorisk årsskrift* (1946) av Stig Lindholm som skriver att han inte vågar avgöra vilken förlagan är eftersom han inte haft tillgång till alla böcker som kunde komma i fråga.²¹ En grundlig läsning av bönboken kan dock ge underlag för ett kvalificerat antagande. I bokens förord skriver nämligen Ekeblad att förlagan utgivits av en kyrkoherde i Lüneburg. Det visar sig sedan att innehållet till stora delar är exakt det samma som i *Manuale militantium*. Båda böckerna består av fyra kapitel. Det första innehåller morgon- och aftonböner. Det andra böner för krigsmän av olika grader samt nattvardsböner. Det tredje bibliska historier om ”föredömliga gestalter” (David, Judas Maccabeus och Gideon). Det fjärde ett antal frågor som ”angår soldaternas samvete” utdragna ur Luthers skrifter. Jag tror därför att det rör sig om en tidig översättning av *Manuale militantium*, där Ekeblad har utelämnat vissa partier (några psaltarpсалmer och kortare bibeltexter)

som han tagit med i en senare mer fullständig översättning.

Ekeblads två manuskript är de enda exempel jag känner till på privata avskrifter av krigsbönböcker. Det är rimligt att anta att om avskrivna bönböcker förekom i någorlunda omfattning vid armén har de förmodligen inte främst utgjorts av krigsbönböcker, som blott utgjorde en liten del av bönboksmarknaden.

Manualer var ett slags andaktsböcker vilka enligt Lindquist spelade en viktig roll i tidens folkliga andaktsliv.²² De utkom i ett mycket stort antal under 1600-talet och innehöll delar av bibelböcker, framför allt Psaltaren och Ordspråksboken samt ofta katekesen och hustavlan, passionshistorien, utdrag ur psalmbok, bönbok, kyrkoordningen och Svenska mässan, med mera. Enligt Gustaf Lizell var manualerna framför allt avsedda för soldaterna på fälttågen.²³ Kan de ha utgjort ett alternativ till krigsbönböckerna under den andra halvan av 1600-talet?

Det främsta argumentet mot Lizells påstående är att ingen av de manualer jag studerat innehåller någon bön för soldater eller officerare eller någon bön att läsa i fält. Dessutom anger utgivaren till flera manualer att de var ämnade för resande personer, vilket troligen inte främst avser soldater. Detta styrks av att Lunds universitetsbiblioteks (LUB) exemplar av 1651 års manual på pärmens bakre insida har en handskriven förteckning över ägarens resor i utlandet åren 1681 till 1707.²⁴ Därtill kommer att LUB:s exemplar av 1639 års manual enligt en handskriven dedikation skall ha tillhört Märta Berendes, som inte deltog i något fälttåg.²⁵ Därför menar jag att manualerna inte främst var avsedda för armén, även om det förstås inte kan uteslutas att manualerna brukades under fälttågen.

¹⁹ Hansson, 48-53. Valborg Lindgärde, ”Fromhetslitteraturen under 1600-talet”, 270-279 i *Sveriges kyrkohistoria 4. Enhetskyrkans tid* (Ingun Montgomery; Stockholm: Verbum, 2002).

²⁰ Kungliga biblioteket: Engeströmska samlingen, C.IV.I.7 och C.VI.I.18.

²¹ Stig Lindholm, ”Överste Christoffer Johansson Ekeblad – en fromhetstyp från 1600-talet”, 15-68 i *Kyrkohistorisk årsskrift* (1946), 19.

²² Lindquist, 3-4.

²³ Lizell, 109.

²⁴ *Ett nytt Manuale af 18. Bökers innehåld på nästföljande bladet antecknade* (Stockholm: 1651).

²⁵ *Manuale Sveticum, thet är Svenska wanligha handböcker, som på nästföljande bladet finnes antecknade* (Stockholm: 1639). Om Märta Berendes bönböcker se Lindgärde, ”Fromhetslitteraturen under 1600-talet”, 272-279.

Vittnesmål om bruk av böner i armén under det stora nordiska kriget

Krigsartiklarnas föreskrifter om gudstjänsts och korums förrättande följdes med största noggrannhet. Dagböcker och kompanijournaler visar att gudstjänsterna ställdes in endast i yttersta nödfall och då ges i allmänhet en förklaring till varför detta skett. Ett exempel är Carl Magnus Posses (överste för Livgardet 1706–09) beskrivning av hur den mycket stränga kolden i Ukraina under julhelgen 1708 gjorde att enbart korum kunde hållas men inte gudstjänst, varken på juldagen eller annandagen.²⁶ Tyvärr finns det mycket få vittnesmål om hur gudstjänst och korum firades i fält. I regel meddelas endast att korum hållits inför ett fältslag eller efter det samma i form av en tacksägelse, men inte *hur* detta gick till. Förmodligen beror det huvudsakligen på att korumet var en del av den dagliga rutinen. Två skildringar av fänriken Robert Petré hör till undantagen. De har ofta citerats men jag vill ändå återge dem här och göra ett par påpekanden.

Petré berättar att inför slaget vid Saladen i mars 1703 hade ”chorum hollit[s] af Öfwerste Posses regementz prest Magister Lidström, som på allt sätt uppmuntrade solldaterna att efterlefwa sin skyldiga plicht, för Konungen och fäderneslandet; med begiäran, att hwar och en skulle hafwa sin förtröstan på Gudh allena, som i all nöd en hielpare ock förlässare är, i hwilken hendelse ock ofehlbaradt wij en lycklig seger öfwer våra fiender bekomma lerer med mehra etc., och siungdes derpå den verse, I Herranom står vår hielp och tröst etc.”²⁷ (Psalm 96 vers 6 i 1695 års psalmbok.)

Han skildrar också hur inför slaget vid Gemäuerthof i juli 1705 ”Generalen [Adam Ludvig Lewenhaupt], ..., ankom i full curier till vårt regemente och gaf muntel[ig] ordre till hela lini-en att holla chorum, hwart regemente med swengning för sig, och blef Hans Excellence ock wid vårt regemente och för rättade där sijna böhner, som skiedde mycket kort af Hr Bengt

Sahlner, i ty fienden begynte innan chorums slut att canonera på oss, och siungdes den versen, I Herranom står vår hielp och tröst etc.”²⁸

Petrés andra vittnesmål visar vilken stor vikt som lades vid korumet – det slutfördes till och med under fientlig eld. Det första visar på vilka sätt prästen Lidström ville stärka soldaterna inför striden: dels genom att hänvisa till deras plikt gentemot kungen och fäderneslandet, dels genom uppmuntran till förtröstan på Gud.

Det mest intressanta källmaterial om korum jag funnit är en instruktion från 1715 för hur morgon- och aftonbön skulle tillgå vid den armé som var baserad i Roslagen (”Böön-formulair, som med Kongl Arméen i Rooslagen, kommer wid morgon- och afton-böönstunderna att brukas, 1715 Julii månad”²⁹). Instruktionen har inte uppmärksamats tidigare. Författare är Magnus Sahlstedt som var stabspastor och därmed högst i rang av fältpräster vid denna armé, vilket talar för att formuläret verkligen efterlevdes.

Morgonbönen består av följande moment: 1. Psalm, 2. ”Barmhärtig Gudh”, 3. Morgonbön, 4. ”Dig lefwande Alsmächtige Gudh, den kortare” (ett av alternativen till allmän kyrkobön i 1693 års handbok), 5. ”Förläna oss Gudh så nådelig”, 6. ”Wårs herras Jesu Christi frijd”, 7. Bön för regementschefen, 8. Fader Vår, 9. ”En vers siunges upstående” (så långt har korumet genomförts på knä), 10. Välsignelsen.

Aftonbönen består av följande moment: 1. Psalm, 2. Psaltarpsalm, 3. ”Barmherth. Gudh”, 4. Aftonbön, 5. ”Waka öfwer oss.”, 6. ”Aftonen nu tillstundar wist, 7. ”Förläna oss Gudh”, 8. ”Wårs herras Jesu Christi frijd!”, 9. Bön för regementschefen, 10. Fader Vår, 11. ”En vers siunges upstående”, 12. Välsignelsen.

En avslutande påminnelse om ”Att mannskapet wid chorums sluth ej med skratt oh gnyy utfahr, hwarpå vederberörde herrar officerare kunna presterskapet sin handräckning giöra” visar att Sahlstedts önskan att bevara en andaktsstämning även efter avslutat korum inte alltid delades av soldaterna. Detta för tankarna till den ordning som Göran Malmstedt visat kunde före-

²⁶ ”C. M. Posses dagbok 1707-1709”, 287-350 i *Karolinska krigares dagböcker 1* (utg. August Quennerstedt; Lund: Gleerup, 1901), 338.

²⁷ ”Fänrik Robert Petrés dagbok 1702-1709”, 1-284 i *Karolinska krigares dagböcker 1* (utg. August Quennerstedt; Lund: Gleerup, 1901), 13.

²⁸ ”Fänrik Robert Petrés dagbok 1702-1709”, 48-49.

²⁹ Riksarkivet: Konsistoriernas skrivelser till Kongl. Maj:t, 18. Fältkonsistorium 1648-1814.

komma i kyrkorna.³⁰ Vi kan även konstatera att bön är det helt dominerande inslaget i Sahlstedts instruktion. Endast ett fåtal psalmer samt den avslutande välsignelsen tillkommer.

Även vittnesmålen om enskild läsning av bönböcker i fält är fåtaliga. Det mest innehållsrika jag känner till återfinns i Gustaf Abraham Pipers levnadsminnen. Händelsen utspelar sig efter slaget vid Poltava i juni 1709 när spillrorna av den slagna armén samlats vid Dnjeprs strand i väntan på vidare order. Piper skriver: ”Man såg då med nöje manskapet ligga i gräset bakom sina tillsammankopplade hästar med sine små bönböcker att befalla sig i Guds händer. Därpå hölls korum och befalltes sitta upp, då alla gjorde sig färdiga till attack.”³¹

Denna korta notis ger anledning till flera reflexioner. För det första vittnar den om en individuell fromhet inom armén innan pietismen gjort några större insteg. Visserligen fanns kontakter mellan den svenska armén och Halle (exempelvis hade Francke besökt det kungliga högkvarteret 1707), men bönboksläsningen tycks för manskapet snarare vara något hemvant än en ny i fält anammad vana. Det verkar exempelvis helt naturligt för Piper att soldaterna läste bönböcker; även om vi inte vet vilken sorts bönböcker det här handlade om. För det andra kan vi notera att soldaterna läste i sina bönböcker innan korum hölls, vilket visar på ett behov av en andakt som kompletterade korum. Slutligen visar Pipers vittnesmål att det måste ha funnits en utbredd läskunnighet bland soldaterna.

Omfattande studier av soldaters läsförmåga saknas. Påpekas kan att skillnaderna naturligtvis var stora mellan officerare och manskap. För officerskåren var läs- och skrivkunnsighet en förutsättning för att kunna sköta tjänsten, till exempel att motta och förmedla skriftliga instruktioner.³²

³⁰ Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige* (Lund: Nordic Academic Press, 2002). Även i instruktioner för den kungliga armén under det engelska inbördeskriget betonades officerarnas ansvar att hantera problem av detta slag. Griffin, 206.

³¹ *Landshövdingen Gustaf Abraham Pipers minnen från Karl XII:s ryska fälttåg och sin ryska fångenskap* (utg. K. G. Westman; Stockholm: Ljus, 1902), 20.

³² Göran Göransson, *Virtus militaris. Officersideal i Sverige 1560–1718* (Lund: Lund UP, 1990), 148-164.

Bland soldaterna kunde emellertid variationerna i läsförmåga vara stora. Vid Östgöta infanteriregemente var år 1715 en tredjedel av soldaterna (314 av 1016 man) läskunniga.³³ Vid Västerbotens regemente var tillståndet betydligt bättre – närmare två tredjedelar av manskapet (418 av 662 man) kunde läsa. Siffrorna varierade dock stort mellan regementets olika kompanier, från ca 28 procents läskunnighet upp till 76 procent.³⁴ Bristande läsförmåga var alltså under det stora nordiska kriget inte något avgörande hinder för många soldaters egen läsning av bönböcker. Dessutom kan förstås icke läskunniga soldater ha lärt sig många av dessa böner utantill.³⁵

Slutsatser

Från 1611 till 1648 utgavs sex stycken krigsbönböcker avsedda för bruk i den svenska armén. Bristen på krigsbönböcker från perioden 1649 till 1721 vill jag främst förklara med att böner för gemensam läsning vid armén återfanns i andra källor, främst 1683 års krigsartiklar och 1695 års psalmbok. Böner för fältbruk fanns även i reglementen och som separattruck. Mindre betydelse vill jag ge privata avskrifter samt

³³ Lars Ericson, *Svenska knektar. Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred* (Lund: Historiska Media, 2002), 222.

³⁴ Kurt Boberg, ”Lövängers kompani. En studie av rekrytering, bördor, läsförmåga”, 185-219 i *Folket i försvaret. Krigsmakten i ett socialhistoriskt perspektiv* (red. Tom Ericsson; Umeå: Institutionen för historia, 1983), 192.

³⁵ Jag känner inte till någon studie av boktillgången vid fältarméerna under aktuell period. Vi vet dock att bland de svenska krigsfångarna i Ryssland, främst i officerskretsar, lästes bl.a. Johann Arndts *Sanna kristendom*, Franckes *Postilla* och Gottfried Arnolds skrifter. Harry Lenhammar, *Sveriges kyrkohistoria 5. Individualismens och upplysningens tid* (Stockholm: Verbum, 2000), 24. Lars Ericson Wolke har visat att bokägande var relativt utbrett bland officerarna vid arméns flotta under 1700-talet. Religiös litteratur dominerade, exempelvis biblar, postillor, psalmböcker och bönböcker. Men då handlar det alltså om en helt annan vapengren under en senare period än den här diskuterade. Lars Ericson Wolke, *Krigets idéer. Svenska tankar om krigsföring* (Stockholm: Medströms bokförlag, 2007), 196.

manualer. Krigsbönböcker för enskild läsning kompletterades under hela perioden troligen av bönböcker av allmän karaktär.

Det finns endast få utförliga vittnesmål om fältgudstjänster, korum och enskild läsning av bönböcker i fält. Ett exempel är Petrés skildringar av korum inför två fältslag och Pipers om soldaters bönboksläsning efter slaget vid Poltava.

Bönformuläret från 1715 är den klart viktigaste källan till hur ett korum gick till i detalj. Formuläret visar att korumets helt dominerande inslag var bön. Detta bekräftar uppfattningen att bönen var ett centralt inslag i det andliga livet under den lutherska ortodoxins tid och ger samtidigt ett exempel på vilka konkreta uttryck bönelivet kunde få.

Summary

In Swedish Church history the 17th and early 18th centuries are commonly referred to as the Lutheran orthodoxy. During this period rules for regimental services and prayers were prescribed in the military regulations. From 1611 to 1648 six prayer books for the Swedish army were published; three designed for common use in regimental prayers, and three for soldiers' personal reading. It is remarkable that no prayer books for the army were published from 1649 to 1721 – a period when Sweden was engaged in several wars. This, I mean, is primarily due to the emergence of prayers for army use in other sources, most important being the military articles of 1683 and the hymn book of 1695. Descriptions of regimental prayers and soldiers' reading are scarce in the historical sources. One officer briefly describes how regimental prayers were conducted on the eve of battle on two occasions. Another officer mentions how troopers read their own prayer books shortly after the battle of Poltava in 1709. The most interesting source is a detailed instruction from 1715 on how regimental prayers were to be conducted. This consisted primarily of the saying of several prayers, added only by singing of hymns and a concluding blessing. These findings underline the great importance of prayer during the Lutheran orthodoxy.

Summary of Samuel Byrskog: "Paulus: retoriker eller teolog" (pp. 33-40)

Is Paul to be considered primarily as a good rhetorician or as a skilled theologian, or both? This article discusses the old tension between rhetorical persuasion and philosophical truth by focusing on how Paul presents his theological conviction in epistolary and rhetorical form, in particular through the use of the diatribe, the enthymeme, and *prosōpopoiia*. In conclusion, it becomes evident that Paul cherished the revelatory conviction of the gospel of God which saves everyone through the life-giving faithfulness of Jesus Christ and that this conviction served as an axiomatic presupposition of his rhetorical arguments. Attention to the intertwined character of rhetoric and theology in Paul's letters holds promise for a theological thinking that is textual and as such open to a web of meanings and meaning-effects.